

Anthony D. Smith

A NEMZETEK EREDETE

Bárki, aki a modern világ formáját és eredetét kutatja, előbb-utóbb szembesül a nemzetek erejével és mindenütt jelenlévő voltával. Bizonyos értelemben semmi sem jelöli ki olyan világosan a modern korszak határait, és befolyásolja olyan nagy mértékben attitűdjeinket, érzelmeinket, mint a nemzeti tudat és a nacionalista ideológia. A nemzet és a hozzá kapcsolódó nacionalizmus nemcsak a mindennapi társadalmi és politikai életben, hanem a tudatunkban meglévő előfeltevések szintjén is szilárd kereteket ad a jó és a rossz, illetve a legtöbb kollektív tevékenység céljainak és értékének meghatározásához. A modern világ elképzelhetetlen és érthetetlen nemzetek és nacionalizmus nélkül; a nemzetközi kapcsolatok például, bár elsősorban az államok közötti viszonyokat jelentik, szintén a nacionalizmus előfeltevéseire épülnek.

Ebből az következik, hogy a modern világ természetének és formájának megragadására kínálkozó legalapvetőbb mód a nemzetek természetének és eredetének vizsgálata. Ez természetesen hatalmas terület, melynek vizsgálata kötetek sokaságát töltené meg. Itt most csak arra van lehetőségünk, hogy e vizsgálat körvonalait hozzávetőlegesen felvázoljuk. Kiemelten foglalkozunk majd a nemzetek „előtörténetével,” azzal, ahogy a premodern korszakban a kollektív identitások hogyan segítették a modern nemzetek kialakulását. Korunk nemzeteinek és nacionalizmusának jelentőségét és erejét csak annak történeti és szociológiai elemzésével ragadhatjuk meg igazán, hogy a premodern közösségek miképpen járultak hozzá a nemzetek világának kialakulásához.

A „nemzet” és „nacionalizmus”

Első lépésként három kérdésre szűkíthetjük a vizsgálatok körét. Az első az absztrakciók és a valóság közötti kapcsolatra vonatkozik. A „nemzetet” gyakran absztrakciónak tekintik, valami olyasminek, amit a nacionalisták és általában az elitek „konstruáltak” azért, hogy elszántan képviselt céljaik szolgálatába állítsák. Ebben az olvasatban a nemzetek nem kézzel foghatóak, és nélkülöznek mindenfajta „eleve adott” jelleget. Csupán ideálok, vagy pusztán legitimitációk és politikai érvek.¹

E divatos nézettel szemben az úgynevezett „primordialisták” a nemzetek „valódisága” és az etnikai hovatartozás szinte „természetes” jellege mellett érveltek.

¹ Breuilly, John: *Nationalism and the State*. Manchester University Press, 1982. 1–41; Hobsbawm, Eric – Ranger, Terence (szerk.): *The Invention of Tradition*. Cambridge University Press, 1983; Sathiyamurthy, T. V.: *Nationalism in the Contemporary World: Political and Sociological Perspectives*. London; Frances Pinter, 1983.

A nemzeti érzés nem konstrukció, hanem valódi, kézzelfogható, tömegekre támaszkodó alapokkal bír. Gyökerét a rokonságot, a kiterjedt családot összetartó érzésben kereshetjük, ami a nemzeti érzést bármely más csoportérzéstől megkülönbözteti.²

Nyilvánvaló, hogy a nemzetek eredetére irányuló vizsgálatunk nem juthat messzire, ha nem válaszoljuk meg az alapvető kérdést: vajon konstrukciónak vagy valós történelmi folyamatnak tekintjük-e a nemzetet?

A kérdés második fele szorosan kapcsolódik az elsőhöz. Már korábban is hangsúlyoztuk a nemzetek jelentőségét, sőt nélkülözhetetlenségét a modern korban és a modern világban. A kérdés csak az, vajon más korszakokban, a premodern világban is alapvető tényező volt-e. Találunk-e nemzeteket a középkori Európában vagy Ázsiában? A válasz persze részben a nemzet meghatározásán múlik; ugyanakkor az átfogó történelmi folyamatra vonatkozó értelmezésünket is tükrözi majd. Ha a modernistáknak igazuk van, ha a nemzet valóban csak a modern világ alapvető jellegzetessége, akkor ez első látásra azt támasztaná alá, hogy a nemzetek elsősorban absztrakciók és az elitek konstrukciói. Amennyiben azonban az „örökkévalóságot” hirdetők járnak közelebb az igazsághoz, és már a modern világ 16. századtól (vagy a francia forradalomtól) meginduló kibontakozása előtt is találunk nemzeteket és nacionalizmust, akkor könnyen meglehet, hogy az egész történelmi folyamatról vallott felfogásunk revízióra szorul. A nemzetek ettől még lehetnek konstrukciók, de akkor az ókori vagy középkori elitek ugyanolyan tehetségesnek bizonyultak ezek életre hívásában, mint modern megfelelőik. Ez kétségtelenül ahhoz vezetne, hogy leértékelődne a sajátosan modern fejleményeknek, mint például a bürokrácia és a kapitalizmus, a nemzetek kialakulásában tulajdonított jelentőség, amit viszont a „modernisták” hajlamosak hangsúlyozni.³

Az utolsó kérdés megint csak a nemzetfogalom természetére vonatkozik. Elsősorban politikai egységnek vagy inkább társadalmi és kulturális entitásnak tekintsük-e a nemzetet? Létezhet-e kulturális nacionalizmus, amely nem politikai is egyben? Vagy úgy kell tekintenünk a nemzetekre, mint amelyek mindezekben a szinteken egyszerre fejtik ki a hatásukat? Ezek fontos kérdések lesznek majd, ha a nemzet politikai „leágazásainak” vizsgálata kerül sorra. Ismét különbséget tehetünk a nemzet kulturá-

2 Connor, Walker: A nation is a nation, is a state, is an ethnic group, is a... *Ethnic and Racial Studies*, Nr. 4, 1978. 377–400; Fishman, Joshua: Social Theory and Ethnography: neglected perspectives on language and ethnicity in eastern Europe. In Sugar, Peter (szerk.): *Ethnic Diversity and Conflict in Eastern Europe*. Santa Barbara: ABC-Clio, 1980. 120–33; Smith, Anthony D.: *The Ethnic Revival in the Modern World*. Cambridge University Press, 1981. 63–86; Horowitz, Donald L.: *Ethnic Groups in Conflict*. Berkeley: University of California Press, 1985. 55–92; Stack, John. F. (szerk.): *The Primordial Challenge: Ethnicity in the Contemporary World*. New York: Greenwood Press, 1986. 1–11.

3 Nairn, Tom: *The Break-Up of Britain: Crisis and Neo-Nationalism*. London: Verso, 1977. 92–125; Anderson, Benedict: *Imagined communities: reflections on the origin and spread of nationalism*. New York: Verso, 1983; Gellner, Ernest: *Nations and Nationalism*. Oxford UK & Cambridge USA: Blackwell, 1983.

lis jelentőségét a kollektív identitás szempontjából lebecsülök,⁴ illetve a kulturális identitás és a társadalmi kohézió kérdéseit hangsúlyozók⁵ között.

A három kérdéscsoportra adott válaszok, véleményem szerint, fontos támpontokat adhatnak a nemzetek kialakulásának folyamataira irányuló vizsgálat számára.

Hadd kezdjük mindjárt a nemzet munkadefiníciójával. A nemzet egy saját névvel rendelkező történelmi és kulturális közösség, amely közös területtel, gazdasággal, közoktatási rendszerrel és jogokkal rendelkezik. A meghatározás nacionalisták és követőik generációinak ideáljait és elképzeléseit tükrözi. Ez összességében megfelel a nemzet manapság széles körben elfogadott „ideáltípusának,” még akkor is, ha az ebben az értelemben nemzetté válni igyekvő népcsoportok többé-kevésbé rendelkeznek csak az említett tulajdonságok egyikével vagy másikával. Előfordulhat például, hogy bizonyos csoportokat kizárnak a közös jogok teljes körű gyakorlásából, vagy az is, hogy e csoportok nem jutnak be egyenlő eséllyel a közös oktatási rendszerbe, és mobilitási esélyeik is csekélyebbek a gazdaság területén. Másfelől az is lehetséges, hogy egy csoport mindezen jogok és esélyek birtokában van, a többség mégis kulturálisan idegenként, a többség kultúrája és történelme szempontjából nagyrészt kívülállóként kezeli, mint például a zsidókat a Dreyfus-per idején Franciaországban, de máshol is, vagy az ázsiaiakat a gyarmati rendszer felbomlása után Kelet-Afrikában.

Ez azt jelenti, hogy a nemzet nem „egyszer s mindenkorra, mindent vagy semmit” típusú fogalom; s hogy a történelmi nemzetek néha lassan kialakuló, máskor gyorsabban zajló, gyakran akadozó és szünetekkel tarkított folyamatok, melyek során bizonyos jellemzők korábban megjelennek, vagy korábban alakítják ki őket, mások pedig csak később. Úgy vélem, Európában a nemzetek kialakulása már a középkorban elkezdődött, máshol viszont csak ez után indult meg. Ez azt is jelenti, hogy az emberi befolyás felett álló tényezők és az emberi akarat, tevékenység egyaránt hozzájárulnak a nemzetek kialakulásához. A földrajzi környezet és a háborúskodás véletlenszerű politikai következményei megteremthetik egy csoport nemzetté válásának feltételeit, de a megvalósulás már azon múlik, hogy a csoport vagy uralkodó osztálya mennyire tudatosította, és az oktatással, a törvényekkel, valamint az igazgatás központosításával mennyire erősítette meg identitását.⁶

Ha ezt elfogadjuk, akkor a nemzeteket konstrukcióknak vagy a nacionalista (illetve az egyéb) elitek vízióinak is tekinthetjük, de analitikusan szétválasztható hosszú távú folyamatokban testet öltő valódi történelmi formációkként is felfoghatjuk őket. Ezek a folyamatok legalább annyira részt vettek elemzésünk tárgyának formálásában, mint bármelyik vízió.

4 Breuilly, 1982.

5 Barnard, Frederik M.: *Herder's Social and Political Thought*. Oxford: Clarendon Press, 1965; Hutchinson, John: *The Dynamics of Cultural Nationalism: the Gaelic Revival and the Creation of the Irish Nation State*. London: Allen and Unwin, 1987.

6 Tilly, Charles (szerk.): *The Formation of National States in Western Europe*. Princeton University Press, 1975. A nemzetek szubjektív és objektív jellemzőire, illetve dinamikus és folyamatos jellegére vonatkozóan lásd még Rustow, Dankwart: *A World of Nations*. Washington: Brookings Institution, 1967; Nettl, J.P. és Robertson, Roland: *International Systems and the Modernisation of Societies*. London: Faber, 1968.

Milyen következményekkel jár mindez a „nacionalizmusra” nézve? A nacionalizmust ebből a szempontból a létező vagy potenciális „nemzet” autonómiájának, egységének és identitásának kialakítására és fenntartására irányuló ideológiai mozgalomként határozhatjuk meg. Azt sem szabad elfelejtenünk, hogy mint mozgalom, gyakran kisebbségi helyzetben volt. Mozgalomként a nacionalizmus gyakran a múltba helyezi a nemzetet, és annak létrehozásán fáradozik, noha általában úgy tesz, mintha a nemzet már létezne.⁷

A nacionalisták természetesen nem teremthetnek, és nem is teremtenek nemzeteket a semmiből. A választott populációban és annak társadalmi környezetében legalább néhány embernek támogatnia kell a nacionalista víziók megalkotóinak célkitűzéseit és tevékenységét. A közös célok, az autonómia, az egység és az identitás megvalósításához a kultúra és a szövetség valamiféle hálózatkezdeményeire van szükség, amelyek körül, s amelyekre támaszkodva a nemzet építménye „felépülhet.” Általában a közös nyelvet beszélő csoportokat tekintik a nemzetek alaphálózatának, de a vallási szekták, mint a drúzok, a szikhek vagy a maroniták szintén kiindulópontként szolgálhatnak a nemzet „rekonstrukciójához.” Hasonló szerepet tölthetnek be a történelmi terület bizonyos típusai is, például Svájc vagy Kurdisztán hegyi erődítményei, Izland vagy Japán szigetei.

Nem minden nemzet a nacionalista politikai törekvések terméke. Az angol vagy a kasztíliai nemzet például sokkal inkább az állami centralizáció, a háborúk és a kulturális homogenitás, mintsem bármiféle nacionalista mozgalom eredménye. Minden nemzet esetén létfontosságú tényező a „nemzeti érzés” kialakulása és elterjedése, ami általában lefelé halad a népesség különböző rétegein keresztül. A nemzeti érzés a közös múlt mítoszaiban és jelképeiben, illetve ezeken keresztül kerül kifejezésre, melyek maguk is hosszabb időszakok folyamán fejlődhetnek ki.⁸

Az „etnikai mag”

Az előzetes definíciók után nézzük most a nemzet kialakulásának folyamatait. A 19–20. század fordulóján általános volt az a nézet, hogy a nemzetek időtlen idők óta léteznek. Az emberek ősi görög, perzsa és egyiptomi nemzetekről beszéltek, sőt még azonosították is ezeket a századfordulón e néven ismert nemzetekkel. Természetesen középkori megfelelőjük egyenes ági leszármazottainak tekintették a modern bolgár vagy francia nemzetet is. Az általánosan elfogadott nézet alapján a nemzetek természetes és örökkévaló jelenségek, az emberek ugyanúgy rendelkeznek nemzetiséggel, mint beszédkészséggel vagy látással. Ez a nézet nyilvánvalóan tarthatatlan. A nemzetek nem örökkévalóak, hanem formálhatók, s ebben az emberi

⁷ Az ógörög ethnos kifejezés, csakúgy, mint a latin natio, a közös eredetre utal, ami hasonlóságot és közös tevékenységet implikál; a hangsúly azonban nem a biológiai, hanem a kulturális meghatározottságon van. Mint mindig, itt is az a lényeges, hogy az emberek mit hisznek, nem pedig az objektív eredet. Ld. Smith, Anthony D.: *Nationalism and Religion: the role of religious reform in the genesis of Arab and Jewish nationalism. Archives de Sociologie des Religions*, Vol. 35, 1973; Smith, Anthony D.: *Theories of Nationalism*. London: Duckworth, 1983. 153–81.

⁸ Általánosabb tárgyalását az ókori Rómából vett példával együtt lásd Tudor, Henry: *Political Myth*. London: Pall Mall Press, 1972.

akarataknak, erőfeszítésnek fontos szerepe van. Az emberek, vagy legalábbis leszármazottaik idővel nemzetiségüket is megváltoztathatják. Továbbá az is erősen kétséges, hogy a modern görögök, perzsák és egyiptomiak az ókori görögök, perzsák és egyiptomiak egyenes ági leszármazottai lennének. Vajon nem azt a hibát követjük-e el, hogy olyan korszakokba „vetítjük vissza” a nacionalizmust, amelyek ezt nem is ismerték azt?⁹

A téma kutatói újabban éppen ezért a nemzetek modern mivoltát hangsúlyozzák. A modernisták szerint a nemzet a nacionalista és más elitek modern konstrukciója, illetve a sajátosan modern feltételek, mint például az iparosodás „terméke.” Rámutatnak, hogy az ókori Egyiptom, de még Görögország sem büszkélkedhetett egységes közoktatási rendszerrel, és a közös jogok, már amennyiben léteztek, bizonyos osztályokra korlátozódtak. Területi egységének köszönhetően az ősi Egyiptom valóban inkább megfelelt a közös gazdaság kritériumainak, mint bármely más ókori királyság, ez azonban kivételes eset volt. Asszíriában, Görögországban, Perzsiában és Kínában a különböző régiók helyi gazdaságai a területi egység akkoriban még ismeretlen típusának hiányát tükrözték.¹⁰

Nyilvánvaló, hogy az ókorban és a középkor legnagyobb részében definíciónak megfelelő nemzeteket – tehát saját névvel rendelkező történelmi és kulturális közösségeket, egységes területtel, gazdasággal, közoktatási rendszerrel és közös jogokkal – elvétve, sőt talán egyáltalán nem is találunk. Ez azt jelenti, hogy az ókorban és a középkorban nem is voltak tartós kulturális közösségek? S vajon visszavetítjük-e a nacionalizmust, ha közös történelmet és kultúrát tulajdonítunk az ókori görögöknek és perzsáknak, vagy a középkori szerbeknek és íreknek? Nem hiszem. Annak dacára, hogy e kultúrák számos változáson mentek keresztül, jellegzetes mivoltuk saját népük és a kívülállók számára egyaránt felismerhető, és a kultúrák megkülönböztetése legalább olyan fontos tényező volt akkor, mint most. Az egyedüli különbség az, hogy akkoriban a kulturális sokféleség szerepe inkább társadalmi, és nem politikai szinten volt jelentős, bár népektől és koroktól függően ez sem volt mindenhol így.

A kulturális különbségek továbbá, ugyanúgy, ahogyan ma is, nem csupán a külső megfigyelő számára jelentek meg. A meghatározott kulturális tulajdonságokkal bíró emberek gyakran szerveződtek társadalmi hálózatba vagy hálózatok sorába, amelyek nemzedékek alatt azzá váltak, amit ma „etnikai közösségeknek” nevezünk. E történelmi és kulturális közösségeket általában a megkülönböztető tulajdonságok olyan együttese jellemzi, a melyek alapján lehetővé válik azonosításuk. Ezek a tulajdonságok a következők:

1. a népcsoport közös neve;
2. leszármazásának és közös eredetének mítoszai;
3. az együtt megtapasztalt dolgokra vonatkozó közös történelmi emlékek;

⁹ Levi, Mario Attilio: *Political Power in the Ancient World*. London: Temple Smith, 1965; Breuilly, 1982.

¹⁰ Az ókori birodalmakra és gazdaságukra vonatkozóan lásd még Larsen, Mogens T. (szerk.): *Power and Propaganda: a Symposium on Ancient Empires*. Copenhagen: Akademisk Forlag, 1979. különösen Lattimore, Ekholm és Friedman, valamint Postgate tanulmányait.

4. közös „történelmi terület” vagy „haza,” illetve az ezekkel kapcsolatos képzetársítások;

5. a közös kultúra egy vagy több eleme – a nyelv, a szokások vagy a vallás;

6. a közösség tagjai közötti szolidaritás érzése.

A fenti jellemzőkkel többé vagy kevésbé rendelkező közösségeket etnikumoknak, etnikai közösségeknek nevezem.* Ezek az etnikumok semmi esetre sem tükrözik a kutatók által a premodern vagy a modern korban talált kulturális különbségek mindegyikét. Sokat csak „etnikai kategóriaként” jellemezhetünk; régen a szlovák vagy ukrán dialektust beszélők aligha voltak tudatában, hogy egy etnikai közösség tagjai. A romantikus nacionalizmus megjelenéséig kellett várni arra, hogy ezekből és más különbségekből közösségek alakuljanak ki.¹¹

Ettől eltekintve, etnikumok sokaságát fedezhetjük fel az ókorban és a középkorban, melyek első látásra hasonlítanak ugyan a nemzetekre, de mégsem azok. A Szaszanida Perzsiában például a Krisztus utáni 3. és 7. század között találunk egy olyan népcsoportot, amelyik közös névvel, az „iráni” közös haza fogalmával – melynek fiai szemben állnak az ellenség legendás országával, „Turánnal” –, közös történelmi emlékekkel, valamint Zoroaszterig, illetve az Achaimenida királyokig visszanyúló közös leszármazási mítoszokkal, továbbá a szolidaritás érzésével rendelkezett, amely folytonosan megújult a Bizánccal folytatott elhúzódó küzdelmekben.¹²

Az ókori Görögország, habár poliszokra és szubetnikus közösségekre oszlott, ebben az értelemben etnikumként is leírható. Itt is megvan a közös név, Hellász, a görögök és főbb csoportjaik eredetmítoszai, a homéroszi eposzok köré csoportosuló közös történelmi emlékek, továbbá a közös görög dialektusok és az olimposzi istenek közös görög panteonja szintén rendelkezésre álltak, ahogyan az Égei-tenger által határolt görög hazához való ragaszkodás, valamint mindenk előtt a „görögnek” és nem „barbárnak” lenni tudata is kimutatható. Ez nem jelenti azt, hogy a görögök ne léptek volna házasságra nem görögökkel, vagy a poliszok ne az egymás elleni küzdelemmel lettek volna elfoglalva az idő nagy részében, s ne léptek volna szövetségre a perzsákkal egymás ellen stb. Mégis, minden görög tudatában volt a közös görög örökségnek és a görög kulturális közösségnek.¹³

A zsidók – talán a legismertebb ókori és középkori etnikum – képesek voltak megőrizni jellegzetes identitásukat annak ellenére is, hogy többségükben szétszórt közösségekben éltek. A közös név, a közös leszármazási és eredetmítoszok, ame-

* A szerző az angol szövegben itt és a továbbiakban az „etnikum,” „etnikai közösség” értelmében a francia eredetű „ethnie” kifejezést használja, amelyről azt mondja, hogy a „ógörög ethnos francia megfelelője.” [a ford. megj.]

11 Brock, Peter: *The Slovak National Awakening*. Toronto: University of Toronto Press, 1976; Szporluk, Roman: *Ukraine: a Brief History*. Detroit: Ukrainian Festival Committee, 1979.

12 Frye, Richard N.: *The Heritage of Persia*. New York: Mentor, 1966. 235–62; Cambridge History of Iran, 1983, vol. III/1. 359–477.

13 Andrewes, A.: The growth of the city-state. In Lloyd-Jones, Hugh (szerk.): *The Greek World*. Harmondsworth: Penguin, 1965. 26–65; Alty, J.H.M.: Dorians and Ionians. *Journal of Hellenic Studies*. Nr. 1, 1982. 1–14; Finley, M.I.: The Ancient Greeks and their Nation. In Finley, M.I.: *The Use and Abuse of History*. London: The Hogarth Press, 1986. 120–33.

lyeket kitartó munkával tartottak fenn, a karizmatikus hősök köré épülő történelmi emlékek egész kánonja, a közös liturgikus nyelv és iratok, valamint az a tény, hogy bárhová vesse is őket a sors, ragaszkodnak „Erec Izraelhez” és különösen Jeruzsálemhez, mind hozzájárultak az etnikai szolidaritás szoros kötelékeinek fenntartásához, mely az ellenségesség mellett szinte monoton szabályszerűséggel újult meg. Mindez persze itt sem akadályozta meg a hit elhagyását, a nem zsidóval kötött házasságot vagy a belső kulturális és osztálymegosztottságok kialakulását, különösen az askenázi és a szefárd zsidók között.¹⁴

Utolsó példánk, ezúttal a középkori Nyugat-Európából, minden bizonnyal megfelelően szemlélteti majd az etnikai csoportok kiterjedését. A normannok, azon kívül, hogy masszív román stílusú kastélyok és katedrálisok építőiként váltak ismertté, Rollo fejedelemtől kiinduló közös eredet- és leszármazási mítosszal, közös névvel, a háborúk és a gyarmatosítás történelmi emlékeivel, közös szokásokkal és nyelvvel rendelkeztek, valamint észak-franciaországi fejedelemségükhöz is kötelékek fűzték őket. S mindenekelőtt, csaknem 300 évig képesek voltak fenntartani azt a testületi szellemet, amely őket mint harcosok közösségét jellemezte; ez még Írország és Szicília meghódításának idején is jellemezte őket.¹⁵

„Vertikális” és „laterális” etnikai közösségek

A fenti példák közös vonása, hogy mindegyik mögött a történelmi és a kulturális közösség tudata húzódik meg. Ez a közösségtudat áthatja és szabályozza a társadalmi életet és a kultúrát, de olykor a politika és a hadügy területére is kiterjed. A létezés gazdasági feltételeit viszont csak ritkán határozza meg. Általában véve elmondható, hogy a gazdasági lokalizmus és a puszta létfenntartást biztosító gazdaság összekapcsolódó hálózatok sorozatává darabolja fel a közösséget. Ami e hálózatokat egyesíti, amennyiben ez megtörténik, azok a közös mítoszok, jelképek, emlékek és értékek, amelyek nemzedéktől nemzedékre szálló, jellegzetes hagyományt alkotnak. A mítoszok, jelképek, értékek és emlékek e komplexuma a közös szokásokon, rituálén, nyelven, művészen és liturgián keresztül biztosítja a közös etnicitást, a sorsközösségre jellemző közös leszármazás és összetartozás tudatát.

A normann hódítók példája azonban egy fontos különbségre is felhívja a figyelmet. A Szaszanida Perzsiához hasonlóan, valójában itt is (sőt itt még inkább) csupán a felsőbb rétegek, különösen az udvar és a papi tisztségek köré csoportosulva, alkották a normann etnikai közösséget. A leszármazás mítoszai és a csaták emlékezete az uralkodóház köré épültek; Szent-quentini Dudo-ra és Ordericus Vitalis-ra hárult az a feladat, hogy az uralkodóház genealógiáját és hőstetteit megörökítse és magasztalja. Az uralkodóház ugyanakkor a harcosok-arisztokraták teljes felső

14 Hirschberg, Hayyim Ze'ev: *The Oriental Jewish communities*. In Arberry, Arthur J. (szerk.): *Religion in the Middle East: Three Religions in Concord and Conflict*. Vol. 1, Judaism and Christianity. Cambridge University Press, 1985. 119–225; Barnett, Richard D. (szerk.): *The Sephardi Heritage: Essays on the History and Cultural Contribution of the Jews of Spain and Portugal*. 1971; Raphael, Chaim: *The Road from Babylon*. London: Weidenfeld and Nicholson, 1985.

15 Jones, Gwyn: *A History of the Vikings*. London: Oxford University Press, 1973. 204–40; Davis, R.H.C.: *A History of Medieval Europe*. London: Longmans, Green and Co., 1976.

rétegét képviselte, azokét, akik közös szokásokon és leszármazási mítoszokon alapuló *regnumot* alapítottak Normandiában. A többi rétegre egyszerűen csak kiterjesztették e szokásokat és mítoszokat, s ezek igen gyakran a hódítók és a leigázottak örökségének keverékei voltak.¹⁶

A görögök vagy a zsidók közösségéhez viszonyítva a normann vagy a Szaszanida perzsa uralkodó osztályok közössége meglehetősen korlátozott volt. Egy bizonyos értelemben azonban szélesebb körűnek volt nevezhető. A közös etnicitás tudata mindenhova elkísérte a normann és a perzsa hódítókat. Másfelől viszont szűkebb is volt, mivel sohasem terjedt ki igazán az alsóbb néprétegekre. Kartir minden erőfeszítése ellenére, hogy államvallássá tegye a zoroasztriánus tűzimádást, a perzsa parasztok zömét nem sikerült megtéríteni. Habár I. Khosroész (Kr. u. 531–79) megpróbálkozott az ősi perzsa kultúra felélesztésével, a perzsa államot nem volt képes megszilárdítani a közös perzsa etnicitás tudatának kiterjesztésével. McNeill megfogalmazásában:

„Más, vidéki gyökerekkel nem rendelkező városi civilizációkhoz hasonlóan, a teológiában csakúgy, mint az építészetben, nagyszabású és mesterséges alkotásokkal találkozunk; a 7. századi muzulmán hódítás azonban elvágta a hagyomány átadásának útját, ahogy korábban Nagy Sándor győzelmei után az Achaimenidák magaskultúrája is elpusztult.”¹⁷

Ez így talán túlzás. A sajátosan perzsa etnicitás tudata az iszlamizáció alatt is tovább élt, miután az arabok Nihavandnál (Kr. u. 642) legyőzték a Szaszanida seregeket. Az iszlám továbbá ösztönzőleg hatott a 10. és 11. századi perzsa reneszánsz kibontakozására a költészetben és a képzőművészetekben, és ez az újjászületés Khosroészhez, illetve a Szaszanidákhoz nyúlt vissza inspirációért.¹⁸

Ugyanakkor a lényeg itt is ugyanaz. A perzsa Szaszanida etnikai közösség, csakúgy, mint a normann, a hettita vagy a filiszteus, társadalmilag korlátozott. Arisztokratikus, „vízszintes” etnikai közösség volt, és amennyire széles volt területileg, annyira nélkülözte a társadalmi mélységet. Ezzel a típussal ellentétben, amely elmosódott határokkal és arisztokratikus kultúrával rendelkezett, találunk olyan közösségeket is, amelyek határai kompaktabbak, kultúrájuk pedig társadalmilag szétterjedtebb volt, és nagyobb fokú társadalmi mobilizáció és azonosulás kiváltására voltak képesek. Ezt a típust „vertikális” és „démotikus” etnikai közösségnek nevezhetjük. Klasszikus példái az örmények, a görögök és a zsidók szolgáltatják, területi szétszórtságuk ellenére, mivel az egyértelműen meghatározott hazájuk elhagyása után gyakran szegregált közösségekben éltek. A „démotikus” vagy „vertikális” etnikai közösségek további példái az írek, a baszkok, a walesiek, a bretonok, a csehek és a szerbek, valamint a drúzok, a szikhek és a maroniták. Ezek az etnikai közösségek ugyanolyan rétegzettek, mint a többiek, de itt mindegyik réteg részese-dik a közös örökségből és kultúrából, továbbá a védekezésből is kiveszi a részét.

16 Reynolds, Susan: *Medieval origins gentium and the Community of the Realm. History*, Vol. 68, 1983. 375–90.

17 McNeill. William H.: *The Rise of the West: A History of the Human Community*. University of Chicago Press. 1963. 400.

18 *Cambridge History of Iran*, 1975, vol. IV. 595–632.

Emiatt az etnikai kötelék sokkal inkább kizárólagos és intenzív, és a határok is egyértelműbbek, és erőteljesebb védelemben részesülnek. Az izraelita törzsi konföderációt az arisztokratikus filiszteus pentapolisz lazább kötelékeivel szemben már kezdettől fogva erősebb etnocentrikus lelkesedés és háború esetén szélesebb körű mobilizáció jellemezte, ahogy a rítusokban való részvétel is nagyobb arányú és minden rétegre kiterjedő volt.¹⁹

Az etnikai csoport „laterális” és „vertikális” típusainak megkülönböztetése több szempontból is fontos. Először is azért, mert feltárja a premodern etnikai közösségek konfliktusainak forrását, mely abból fakadt, hogy az arisztokratikus, vízszintesen szerveződő etnikai csoport megpróbálta bekebelezni és alávetni a különböző démotikus, vertikálisan szerveződő közösségeket. Annak megértéséhez is közelebb visz, miért olyan hosszú életű számos etnikai közösség, különösen a démotikusabb változathoz tartozóak, még akkor is, ha közben jellegük megváltozik. A görög etnikum például a kelet-római birodalomban több szempontból is átalakult a szláv bevándorlóknak köszönhetően. Noha szokásaik és erkölcsük, különösen vidéken, beépültek a hellenisztikus kultúrába, mégsem változtatták meg alapvetően a görög etnicitás kulturális és vallási kereteit.²⁰ Ehhez hasonlóan, egy bizonytalan egyiptomi identitástudat még a 7. századi arab hódítás után is fennmarad, különösen a koptok között, annak ellenére, hogy minden olyan próbálkozás, amely a leszarmazást az ősi Egyiptom népéig kívánta visszavezetni, kudarcra volt ítélve. A kulturális formák és keretek tehát túlélhetik fizikai hordozóikat, sőt még az új bevándorlóknak és az új vallási mozgalmaknak köszönhetően a kulturális tartalom jellegében bekövetkező változást is.²¹

Az etnikai csoportok hosszú távú fennmaradásának és együttélésének egyik következménye az etnikai csoportok mozaikszerű elhelyezkedése lett a különböző státusz- és hatalmi viszonylatoknak megfelelően. Gyakran látjuk, hogy a földbirtokos arisztokrácia domináns laterális etnikai csoportja, mint a magyar vagy a lengyel nemesség, egy más kultúrájú parasztságot zsákmányolt ki, horvátokat vagy ukránokat, és ezzel elősegítette a kulturális különbségek „etnikai osztályokként” való fenntartását. Ahol a démotikus, vertikális kulturális közösségek által benépesített területekre áhító vízszintes etnikai csoportokat találunk, ott sokkal valószínűbb a rögzült etnikai rétegződés kialakulása. Ez nemcsak Kelet-Európában, hanem a Közel-Keleten, Délkelet-Ázsiában és Afrika egyes részein is így történt. Végeredményben tehát az etnikai különbségek és identitások egészen a naciona-

19 Sok esetben az ókori és a középkori források nem árulnak el sokat az elit kultúra társadalmi elterjedésére és az etnikai kötelékek kiterjedésére vonatkozóan, ahogy ezt Wiseman, D.J. (szerk.): *Peoples of the Old Testament*. Oxford University Press, 1973. kötetének egyes tanulmányai is bizonyítják.

20 Campbell, John és Sherrard, Philip: *Modern Greece*. London: Benn, 1968. 19-49; Armstrong, John: *Nations before Nationalism*. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1982. 168-200.

21 Atiya, Aziz S.: *A History of Eastern Christianity*. London: Methuen, 1968. 79-98.

lizmus korának kezdetéig fennmaradtak, és megfelelő táptalajul szolgáltak az autonómia kivívására törekvő politikai mozgalmak számára.²²

Néhány következtetést már most levonhatunk. Csak a modern korban találkozunk egységes munkamegosztási rendszerrel, tömegekre kiterjedő közoktatással és egyenlő jogokkal, melyek mind elválaszthatatlanul hozzátartoznak nemzetértelmezésünkhöz. A modernistáknak igazuk abban, hogy a nemzeteket – gyakran értelmiségiék – az előzetesen létező társadalmi hálózatokból és kulturális elemekből „rekonstruálták” (de nem „kitalálták”).

A nemzet modernista meghatározása fontos összetevőket hagy figyelmen kívül. Egy nemzetnek mint nemzetnek még ma is közös történelemmel és kultúrával kell rendelkeznie, vagyis közös leszármazási és eredetmítoszokkal, közös emlékekkel és kulturális jelképekkel. Ha nem így lenne, akkor csak territoriális államokról beszélhetnénk. A kulturális vagy „etnikai” elemek összekapcsolódása és egymásba fonódása a politikai, területi, oktatási és gazdasági tényezőkkel, amelyeket „állampolgárinak” nevezhetnénk, az, ami a modern nemzetet létrehozza. A mai nemzeteknek legalább annyira szükségük van a közös mítoszokra, emlékekre és jelképekre, mint az egykori etnikai közösségeknek, mert épp ez utóbbiak segítettek megteremteni és fenntartani a nemzetekre jellemző és az őket megalapozó szolidaritás hálózatait. Ezen túlmenően individualitást is kölcsönöznek a nemzeteknek. Így hát a nemzeteket egyfelől az értelmiségi és egyéb elitek rekonstrukcióiként értelmezhetjük, de egyúttal joggal tarthatjuk a reálfolyamatokként vizsgálható történelmi folyamatok által formált képződményeknek.²³

Mivel a nemzetek egyaránt tartalmazznak etnikai és állampolgári összetevőket, általában egy előzetes „etnikai mag” köré szerveződnek. Ebből következően a modern nemzetek kialakulásának megértése szempontjából kulcsfontosságú az a tény, hogy a premodern korszakokban különböző típusú etnikai közösségekkel találkozunk. Ezek létszáma, elhelyezkedése és tartóssága rendkívüli jelentőséggel bír a történelmi nemzetek kialakulása szempontjából. A különféle etnikai közösségek közötti hatalmi és kizsákmányolási viszonyok szintén segítenek a történelmi nemzetek alapjainak meghatározásában. Ez utóbbi tényező különösen fontos a nemzet kialakulásához vezető modern kori folyamatok megértéséhez.

22 Seton-Watson, Hugh: *Nations and Slatas: an enquiry into the origins of nations and the politics of nationalism*. London: Methuen, 1977. 15–142; Orridge, Andrew: Separatist and autonomist nationalism: the structure of regional loyalties is the modern state. In Williams, Colin H. (szerk.): *National Separatism*. Cardiff: University of Wales Press, 1982. 43–74.

23 Természetesen ez a következtetés nagymértékben a nemzet itt alkalmazott meghatározásán alapszik. Mindazonáltal valahogyan meg kellene különböztetni a kulturális közösségek ókori, középkori és az ezektől teljesen eltérő modern kori típusait. Ezért az a legszerencsésebb, ha már ma-gukban a meghatározásokban explicitté tesszük a különbségeket. Habár e koncepciónak szerves része az „előtte és utána” modell, az itt felsorakoztatott érvek arra engednek következtetni, hogy a korábbi összetevőket a későbbi, modern összetevők nem csupán egyszerűen felváltották; a nemzet kialakulásakor az etnikai összetevők fennmaradnak, és ez nem is lehet másképp.

Bürokratikus „bekebelezés”

Az etnikai mag két alapvető változata, a laterális és a vertikális, egyben a nemzetek kialakulásának két fő útvonatát is kijelöli. A vízszintes változat esetében az arisztokratikus etnikumok csak úgy maradhattak fenn, ha a népesség más rétegeit is magukba tudták fogadni. Jó néhány vízszintes etnikum nem volt képes erre. A hetiták, a filiszteusok, a mükénéiek – sőt még az asszírok is ide tartoznak – államuk hanyatlásával kultúrájukkal együtt eltűntek.²⁴ Más laterális etnikumok jellegük megváltozásának köszönhetően maradtak fenn, mint a perzsák, az egyiptomiak és az oszmán törökök; eközben megőrizték a közös leszármazás tudatát és néhány elhalványuló közös emléket. Megint mások új kulturális és etnikai elemekkel bővítik közös mítoszait, jelképeiket és emlékeiket, majd a központból szétsugározva juttatják el ezeket a társadalom többi rétegéhez. Ez persze különbözőképpen sikerült. Az Amhara királyok erőfeszítései például eléggé korlátozott érvényűek voltak, a központi területeiken azonban sikerült megőrizni a monofizita abesszin identitást.²⁵ A kasztíliaiak már több sikerrel jártak. Kialakították a spanyol állam (és birodalom) magját, amely kiűzte a muzulmánokat és csaknem egyesítette az Ibériai félszigetet. Azonban még ezek a vívmányok is elhalványulnak a frankok és a normannok sikerei mellett.

A „bürokratikus bekebelezésre” tett utóbbi három kísérlet rendkívül fontos következményekkel járt a későbbiekre nézve. Az alsóbb rétegeket és a távolabb eső régiókat mindhárom esetben fokozatosan tették az állam részévé, amely a domináns etnikai magon alapult. Ezt adminisztratív és pénzügyi eszközökkel, valamint a nép különböző rétegeinek háborús célra történő mozgósításával sikerült elérni, mint például az angol-francia háborúk idején.²⁶ A felsőbb osztályt alkotó etnikai csoportnak tehát egy viszonylag erős és szilárd adminisztratív apparátust sikerült kiépítenie, amelyet a kulturális szabályozás eszközeként is felhasználhatott, s ezáltal egy új és tágabb kulturális identitást volt képes definiálni.²⁷ Ez a gyakorlatban a felsőbb osztályok kultúrájának az alsóbb osztályok és a periférikus régiók körében uralkodó kultúrával való, különböző mértékű összehangolódását jelentette; az állam egészére és a kialakuló nemzeti identitásra elsősorban a felsőbb osztályok kultúrája nyomta rá a bélyegét.

E tekintetben talán a brit fejlődés szolgál a legszemléletesebb példával. Mivel a normann hódítás előtt már létezett egy eredetileg Wessex központú angolszász királyság, a leigázott népességet nem lehetett egyszerűen alávetett parasztsággként ke-

24 Burney, Charles és Lang, David M: *The Peoples of the Hills: Ancient Ararat and Caucasus*. London: Weidenfeld and Nicholson, 1971. 86–126; Saggs, Henry W.F.: *The Might That Was Assyria*. London: Sidgwick and Jackson, 1984. 117–21.

25 Atiya, 1968; Ullendorf, Edward: *The Ethiopians: an introduction to country and people*. Oxford University Press, 1973. 54–92.

26 Keeney, Barnaby C: Military Service and the Development of Nationalism in England. 1272–1327. In Tipton, Leon (szerk.): *Nationalism in the Middle Ages*. New York: Holt, Rinehart and Winston, 1972. 87–97.

27 Corrigan, Philip és Sayer, Derek: *The Great Arch: English State Formation as Cultural Revolution*. Oxford: Blackwell, 1985.

zelni. Ez a vegyes házasságok jelentős arányát, nyelvi kölcsönzést, az elit mobilitását, és végezetül a nyelvi kultúrák összeolvadását eredményezte a közös vallási-politikai keretek között.

Más szóval, az alávetett etnikai közösségek bürokratikus bekebelezése jelentős mértékű kulturális összeolvadást és társadalmi keveredést eredményezett az angolszász, a dán és a normann elemek között, különösen a 13. századtól kezdve. III. Edward, azaz az angol-francia és a skót háborúk idején a nyelvi összeolvadás már Chaucer nyelvivé szilárdult, és a különböző etnikai közösségek összekovácsolására szolgáló „brit” mítosz is készen állt.²⁸

Nem állítom, hogy az angol nemzet a 14. század végére teljesen kialakult. A királyság növekvő pénzügyi és igazságszolgáltatási hatásköre ellenére a gazdasági egység még nem igazán valósult meg. A királyság határai, mind Skóciával, mind Franciaországgal, gyakran képezték vita tárgyát. Semmiképp sem beszélhetünk általános közoktatási rendszerről, még a középosztály esetében sem. Ami pedig a jogokat illeti, ezek, a Magna Chartával kapcsolatos feltételezések ellenére, csak a lehető legszűkebb értelemben tekinthetők közösnek. A nemzeti lét polgári összetevőinek kialakulásához meg kellett várni az ipari forradalmat, illetve annak következményeit.²⁹

A nemzet etnikai elemei viszont már teljesen kifejlődtek. A 14. századra, vagy egy kicsit később, már széles körben ismertté vált a közös név és leszármazási mítosz, amelyeket eredetileg Geoffrey of Monmouth hirdetett meg, s ugyanez elmondható a történelmi emlékek egy adott készletéről is.³⁰ Ezeket a skót és a francia háborúk szerencsés vagy balszerencsés eseményei is táplálták. A nyelvre és az egyházszerkezetre épülő közös kultúra tudata szintén kialakult, csakúgy, mint a sziget-királysághoz mint hazához való erős kötődés, ami ugyanakkor a belső osztálykülönbségek ellenére megteremtette a kölcsönös szolidaritás érzését is. Az egységes állam és az egységes nemzet alapjai tehát már megvoltak, és pedig a normann eredetű vízszintes etnikai közösség tevékenységének köszönhetően; ez az etnikai közösség képes volt kialakítani az angolszász népesség beolvadását biztosító királyi közigazgatást. Az angolság teljes ideológiájának kialakulására azonban a 16. század végéig, illetve a 17. századig kellett várni, amikor a régi brit mítoszt felváltotta az ősi szabadság hatásosabb, középosztályi „szász” mitológiája.³¹

A felső osztály laterális etnikai közössége által irányított, hasonló bürokratikus inkorporációs folyamatot találunk Franciaországban is. A keresztény hitre tért Merovingok uralkodása alatt a felső réteg frank és az alattvalók római-gall kultúrája már némileg összeolvadt, de az egész királyságra kiterjedő szolidaritás csak Észak-Franciaországban és a 12. század végén jelenik meg nyilvánvaló formában. Ekkor terjesztették ki a trójai eredet korábban csak a frankokra érvényes mítosztát

28 Seton-Watson, 22-31; Smith, Leslie (szerk.): *The Making of Britain: The Middle Ages*. London: Macmillan, 1985.

29 Reynolds, 250–331.

30 MacDougall, Hugh: *Racial Myth in English History: Trojans, Teutons and Anglo-Saxons*. Montreal: Harvest House, 1982. 7–17.

31 MacDougall, 2–4. fejezet

Észak-Franciaország egész lakosságára. A *pays d'oc* viszont, eltérő nyelvével, szokásaival és leszármazási mítoszaival egy ideig még kívül maradt az északi bürokratikus inkorporációs törekvések hatósugarán.³²

II. Fülöp uralkodásától a Capetingek bürokratikus inkorporációja már természetesen az ősi frank királyság mítoszaira, dicsőségére és Nagy Károly örökségére is támaszkodhatott. Ennek részben az volt az oka, hogy a keleti frank királyság fokozatosan elkülönült identitással rendelkező *regnum Teutonicorum*-má alakult át. További okként azt is megemlíthetjük, hogy a francia dinasztiák és az egyház, különösen a reimsi érsekség között sajátos kapcsolat alakult ki. A francia klérus támogatása és a koronázási szertartás alkalmával történő felkenés valószínűleg sokkal fontosabbak voltak a francia monarchia észak-franciaországi presztízse és fenntartása szempontjából a Bouvines-i csata (1214) előtt, mint a párizsi iskolák hírneve vagy a korai Capetingek vitézsége. A Capetingek és területük dinasztikus eredetmítoszában volt valami szakrális jelleg; ez a mítosz Nagy Károly pápai koronázásáig és a Pipin által 754-ben elkövetett trónbitorlás – ezt a pápa a „Dávid új királyságának” nevezte – pápai legitimációjáig ment vissza. A vallásos nyelvezet még évszázadokkal később is hallható, amikor a 13. század végén Bonifác pápa kijelentette, hogy „[...] Izrael népéhez hasonlóan [...] a francia királyság népe is különleges, Isten által a Mennysország rendelkezésére kiválasztott nép.”³³

Habár a Capeting monarchia „feudális” természetével kapcsolatban vita folyik, az kétségtelen tény, hogy egy eredetileg a frank etnikumhoz tartozó uralkodó osztálynak számos viszontagság után sikerült hatékony, centralizált királyi adminisztrációt bevezetnie Franciaország északi és középső részén (később Dél-Franciaországban is). Ezzel képessé vált arra, hogy megteremtse a kompakt terület, az egységes gazdaság, a nyelvi és jogi standardizáció „állampolgári” elemeit, ami a 17. századtól kezdve elősegítette a ma ismert francia nemzet létrejöttét. Ez a folyamat egészen a 19. század végéig tartott. Számos régió még a francia forradalom után is megőrizte helyi jellegét. Ahhoz, hogy – Eugene Weber kifejezésével élve – „a parasztok franciákká” váljanak, arra volt szükség, hogy a jakobinus nacionalizmust az általánosan kötelező közoktatásra és katonai szolgálatra alkalmazzák.³⁴

A „laterális” etnikai állam által megkísérelt bürokratikus inkorporáció révén bekövetkező még radikálisabb jellegváltozás példáját láthatjuk Spanyolországban. Itt a Kasztíliai Királyság volt a muzulmán hatalommal szembeni keresztény ellenállás

32 Reynolds, 276–89; Bloch, Marc: *Feudal Society*. London: Routledge and Keagan Paul, 1961, II. kötet. 431–7.

33 Davis, 298–313; Lewis, Archibald: *Knights and Samurai: Feudalism in Northern France and Japan*. London: Temple Smith, 1974. 57–70; Armstrong, 152–9.

34 A folytonosság megint csak kulturális és közvetett. Még a 19. században is fontos volt a „frank,” sőt a „gall” eredet hangoztatása politikai célokból kifolyólag; a középkori francia művészet és történelem felfedezése szintén ösztönzőleg hatott az etnikai azonosulás e formájára. A középkor végére a frank eredetet már aligha lehetett bizonyítani, de itt megint csak az adott kulturális kereteken belül megfogalmazott kijelentések a fontosak. (Kohn, Hans: *Prelude to Nation-States: the French and German Experience, 1789–1815*. New York: Van Nostrand, 1967; Weber, Eugen: *Peasants into Frenchmen: The Modernization of Rural France, 1870–1914*. Stanford University Press, 1976.)

központja. Később, az Aragóniai Királysággal való egyesülés után a vallási közösség volt a homogenizáció eszköze, azokat, akiket nem sikerült alkalmazkodásra kényszeríteni, mint a zsidókat és a moriszkókat, kiűzték az országból. A *limpieza de sangre*, vagyis a vér tisztasága elősegítette a korona egységének létrehozását, melyet több oldalról is fenyegettek az ősi jogokra hivatkozó és ősi kultúrákat képviselő csoportok. A portugál szecesszió és a sikertelen katalán lázadás példáin túl is, a baszkok, a galíciaiak és az andalúziaiak elkülönült identitása a modern korig fennmaradt. Az eredmény egy Angliánál és Franciaországnál kevésbé egységes nemzeti közösség és egy etnikailag jóval színesebb állam. Az ideologikus nacionalizmus 19. század eleji elterjedésével ezek az etnikai közösségek különböző mértékben ugyan, de feljogosítva érezték magukat, hogy elinduljanak az autonóm fejlődés útján, aminek hatása a mai napig érezhető. E közösségek tagjainak zöme a baszk, katalán vagy galíciai identitás és kultúra iránti intenzív elkötelezettség mellett, illetve felett az átfogó spanyol politikai tudatot és kultúrát is magáénak vallotta.³⁵

A modern nemzetek kialakulásának történelmi előképét az angol, francia és spanyol fejlődésben találhatjuk meg. Ezt általában azzal szokás magyarázni, hogy ezek jelentős katonai és gazdasági hatalommal rendelkeztek egy releváns időszakban, a nacionalizmusok és a nemzetek ébredésének idején. Mint a korszak nagyhatalmai, óhatatlanul a nemzet modelljeként, a lehetséges népességszerveződési egységek nyilvánvalóan sikeres formátumaként jelentek meg mindenki számára. Ez azonban Angliában és Franciaországban, illetve, ha nem is ilyen egyértelműen, de Spanyolországban is, nem a véletlen műve volt. Ennek magyarázatát sokkal inkább a „racionális” bürokratikus adminisztráció egy sajátos változatának korai kialakulásában kereshetjük, amit a kereskedelmi tőke, a gazdag városi centrumok és a professzionális hadsereg, illetve haditechnológia fejlődése segített. Az „állam” a népességszerveződés új egységformátumának, a „nemzetnek” az alapmintáját alkotta. Támogatta ugyanis annak a kompakt, standardizált és kulturálisan homogéné tett egység- és formátumtípusnak a kialakulását, amit nemzetként ismerünk.

Egyesek azt mondhatják, tulajdonképpen az állam hozta létre a nemzetet, hogy a királyi közigazgatás, adóztatás és mozgósítás a lojalitás és az identitás tudatával ruházta fel a fennhatósága alatt lévő alattvalókat. Ez azonban még nyugaton sem egészen így volt. Az állam természetesen szükséges feltétele volt a ma ismert nemzeti lojalítások kialakulásának. Működését azonban nagymértékben a királyságról és a népről kialakított korábbi előfeltevések, illetve azon etnikai közösségek jelenléte formálták, amelyek körül az államok kiépültek.

Az etnikai összeolvadás folyamata – amely Angliában és Franciaországban különösen látványos volt, és amelyet ezen államok laterális etnikumai a bürokratikus inkorporáció csatornáin keresztül ösztönöztek – egyedül a viszonylag homogén etnikai mag jelenlétének volt köszönhető. Itt most nem a valódi leszármazásról van

35 Atkinson, William C: *A History of Spain and Portugal*. Harmondsworth: Penguin, 1960; Payne, Stanley: Catalan and Basque Nationalism. *Journal of Contemporary History*, Nr. 1, 1971. 15–51; Greenwood, Davydd: Continuity and Change: Spanish Basque ethnicity as a historical process. In Esman, Milton (szerk.): *Ethnic Conflict in the Western World*. Ithaca: Cornell University Press, 1977. 81–102.

szó, még kevésbé valamiféle a „fajról, „, hanem az emberek tényleges származás- és identitástudatáról. Ezért fontosak a mítoszok és az emlékek, a jelképek és az értékek, melyek a szokásokban, a hagyományokban, a művészeti stílusokban, a törvényekben és az intézményekben testesülnek meg. Az „eticitásnak” ebben az értelmében, amely inkább a kultúrafelfogásról szól és nem a demográfiáról, Anglia már egészen korán, majd valamivel később Franciaország is, meglehetősen homogén etnikai közösségé vált. Ugyanakkor ezek az etnikai közösségek – az etnikai közösség eszméjét eddig ismeretlen szintre és területekre terjesztve ki – elősegítették a homogenizáló államok fejlődését, a nemzet egy viszonylag új fogalmát alakítva ki ezzel.

Az „etnikai múlt” „újráfelfedezése”

A laterális etnikumok által végrehajtott bürokratikus inkorporációval szemben azt a folyamatot, melynek révén a démotikus etnikumok válnak a nemzetek alapjává, az állam és igazgatási szervezete csak közvetetten befolyásolja. Ez vagy azért történhetett így, mert – s általában ez volt a helyzet – ezek alávetett közösségek voltak, vagy, ahogy Bizáncban és Oroszországban, az állam részben az etnikai mag érdekeitől eltérő érdekeket képviselt. E különbség alapján alakultak ki egyben a vertikális etnikumok alapvető politikai mítoszainak (*mythomoteur*) érdekes változatai is.³⁶

Ezekben a közösségekben a kulturális mítoszok, jelképek, emlékek és értékek közös készlete nemcsak nemzedékről nemzedékre öröklődik, hanem a közösség által elfoglalt területen vagy a közösség által alkotott zárványokban, valamint a teljes szociális vertikumban elterjedt. A megőrzés és az elterjesztés legfontosabb eszköze a szakrális szövegekkel, liturgiával, papsággal és néha külön titkos tanokkal, iratokkal rendelkező szervezett vallás. Elsősorban az üdvözülést hirdető vallások társadalmi aspektusai alakították ki a démotikus etnikumok körvonalait, és biztosították ezek fennmaradását. Az ortodox görögök és oroszok, a monofizita koptok és etiópok, a gregoriánus örmények, a zsidók, a katolikus írek és lengyelek leszármazási és kiválasztottsági mítoszai és jelképei, valamint az őket megtestesítő rituális és szakrális szövegek segítettek fenntartani a közösség hagyományait és társadalmi kötelekeit.

Az etnikai vallás ugyanakkor komoly problémákat is jelentett e közösségek nemzetté válása során. A vallás által formált népek, melyek etnicitását erőteljesen befolyásolták az ősi hit jelképei és szervezete, gyakran szembesültek nehézségekkel a teljes nemzetté válás érdekében tett erőfeszítéseik során. Valójában inkább az volt a helyzet, hogy az értelmiségiek számára nehéznek bizonyult a kitörés a vallási-etnikai közösség konceptuális szorításából. Így e démotikus etnikumok számos tagja egyszerűen abból indult ki, hogy közössége már nemzet, és mindig is az volt. Bizonyos értelemben igazuk volt, hiszen a nemzet tisztán etnikai összetevői végül is teljes mértékben rendelkezésre álltak. Az araboknál és a zsidóknál például meg-

³⁶ Erre vonatkozóan lásd Smith, Anthony D.: *The Ethnic Origins of Nations*. Oxford: Basil Blackwell, 1986. 47–68; Armstrong, 1982.

találjuk a közös nevet, leszármazási mítoszt, emlékeket és vallásos kultúrát, ahogy az eredeti hazához való kötődést és az etnikai szolidaritás tartós, igaz, alkategóriákra oszló, tudatát is. Elegendő-e mindez a nemzethez? Úgy tűnt, a közösségnek mindössze a függetlenség elnyerésére és államra van szüksége.³⁷

Ahogy azonban a példáinkból is kitűnik, ez nem volt ilyen egyszerű. A kedvezőtlen geopolitikai tényezőket nem is tekintve, az arab és a zsidó közösségek belső társadalmi és kulturális jellemzői már önmagukban is problematikussá tették az etnikum nemzetté válását. Az araboknak szembe kellett nézniük a földrajzi kiterjedéssel, ami nyilvánvaló ellentmondásban van a világosan körülhatárolt élőhellyel rendelkező „kompakt nemzet” eszményével. Szintén meg kellett birkóznia az „arab nemzetet” alkotó alegységek történelmi különbségeivel; ezek az alegységek a marokkói királyságoktól egészen az egyiptomi és szaúd-arábiai megfelelőikig terjedtek. A modern kolonializmus megosztó hatásával is számolni kell, mely gyakorta hozzájárult a történelmi különbségek megerősödéséhez, és formálta az eltérő gazdasági berendezkedésű modern arab államokat. Az általános közoktatás és a jogokban való részesülés viszont már a koloniális és a posztkoloniális államok, illetve elitek tevékenységének eredményei. Mindenekelőtt azonban azt kell kiemelnünk, hogy az arabok és az arab államok nagy részének iszlám kötődése az „arab nemzet” jelentőségét és kiterjedését megerősítő, de meg is kérdőjelező *umma*, vagyis a hívők közössége révén kétségessé teszi az egységet és a közös jövőt, illetve háttérbe szorítja az arab értelmiségiek azon törekvéseit, hogy újra felfedezzék az „arab múltat.”³⁸

A zsidóknak szintén szembe kellett nézniük a földrajzi szétszórtsággal, amit még hangsúlyosabbá tett a saját terület hiánya és a kiűzetés az ősi hazából. Igaz, a vallásos közoktatási rendszerre és a (jóllehet korlátozott) közös jogokra emlékeztető képződmények már az ún. letelepedési övezeten belül, illetve korábban Lengyelországban is megvoltak a kahal-rendszernek és utódainak köszönhetően. Habár a zsidók, az örményekhez hasonlóan, arra kényszerültek, hogy az európai gazdaság bizonyos kínálkozó szegmenseit foglalják el, aligha tekinthetjük enklávészerű közösségeiket a gazdasági egység, még kevésbé területi munkamegosztás modelljének. A nemzeti egység útjában álló fenti akadályok mellett ott voltak még a judaizmus és a rabbinikus hatóságok ambivalens attitűdjei és önmeghatározásai is. Noha az ortodoxok nemzedékei hagyományosan a messianisztikus Zionban való helyreállítatásban reménykedtek, a zsidó nacionalizmust és a cionista projektet csak utóbb kezdték támogatni egyes rabbik és az ortodoxia egyik szárnya. Az, hogy a zsidók önmagukon segítsenek, távol állt a judaizmus középkori értelmezésétől, és az az általánosan elfogadott nézet, hogy a zsidók „száműzetésben élő nemzet,” csak tovább erősítette ezt a passzivitást.³⁹

37 Baron, Salo W.: *Modern Nationalism and Religion*. New York: Meridian Books, 1960. 213–48; Carmichael, Joel: *The Shaping of the Arabs*. New York: Macmillan Company, 1967; Patai, Raphael: *The Road from Babylon*. London: Weidenfeld and Nicholson, 1983.

38 Sharabi, Hisham: *Arab Intellectuals and the West: the formative years, 1875–1914*. Baltimore: Johns Hopkins Press, 1970; Smith, *Nationalism and religion...*

39 Hertzberg, Arthur (szerk.): *The Zionist Idea: a reader*. New York: Meridian Books, 1960; Vital, David: *The Origins of Zionism*. Oxford University Press, 1975. 3–20.

A nyugaton tapasztalható nemzeti expanzióval szemben itt a népi rezignáció és a közösség hanyatlása közepette született meg az új világi értelmiségi réteg. Az alapvető feladatuk, ahogyan ők látták, az volt, hogy megváltoztassák a vallási hagyomány és annak elsődleges hordozója, a démotikus etnikum közötti viszonyt. Ezt a fejleményt természetesen a korai újkor Nyugat-Európában elkezdődött társadalmi, gazdasági, politikai és kulturális forradalmak sorozatának tágabb kontextusában kell elhelyeznünk. Mint láttuk, ezen átalakulások fő motorja a professzionizálódott, bürokratikus állam új típusának kialakulása volt a viszonylag homogén etnikai mag bázisán. A régebbi politikai formációk azon törekvései, hogy átvegyék a nyugati „racionális állam” néhány aspektusát, és ezzel hatékonyabbá tegyék igazgatási szervezetüket és hadseregüket, megváltoztatta a birodalmak korábban kialakított viszonyulását az őket alkotó alapvető etnikumokhoz. A Habsburg és az Oszmán Birodalomban, valamint a Romanovok Oroszországában a növekvő állami beavatkozás, amely kialakulóban lévő urbanizációval és kereskedelemmel járt együtt, számos démotikus etnikumra újra és újra megújuló nyomást gyakorolt. A 18. század végétől a nacionalista eszmék elterjedése a kompakt népességek, a népképviselő és a kulturális sokszínűség új ideáljait hozta magával, amelyek hatást gyakoroltak e birodalmak uralkodó osztályaira, de még inkább a birodalmakat alkotó közösségek művelt rétegeire.⁴⁰

Az alávetett vertikális etnikum számára a nemzetnevelő értelmiségiek által vezetett szekuralizáló értelmiségi réteg volt az átalakulás motorja, és biztosította azokat a kulturális kereteket, amelyeket a laterális etnikumok esetében nagyrészt az inkorporáló bürokratikus állam nyújtott. Ehhez az értelmiségi réteghez fűződik az új közösségi önmeghatározások és célok kidolgozása. Ezek nem pusztán fikciók voltak vagy a nyugati modellek általános alkalmazásai. Sokkal inkább az etnikai múlt „újrafelfedezésének” folyamata termelte ki őket. A folyamat megfordította a vallásos önképet: a megváltás passzív, de kiválasztott edényeként funkcionáló és az isteni üzenetnek alárendelt „nép” helyett ez az üzenet és a benne foglalt megváltás-etika mint a történelemben kifejlődött népszellem legmagasabb rendű kifejeződése és alkotása jelenik meg.⁴¹

Az értelmiség önmaga számára kijelölt legfontosabb feladata a közösség újrafelfedezése és megvalósítása volt. Ez erkölcsi és politikai forradalmat vont maga után. Egy passzív, a domináns etnikum társadalmának és államának margóján önálló életet élő, alávetett kisebbség helyén egy új, kompakt, politikailag aktív nemzetet kellett teremteni (a nacionalista terminológia szerint „újratemteni”). Ettől kezdve azé a népé kellett hogy legyen a főszerep, amelyet ezentúl a régi arisztokratikus hősök helyébe lépő „tömegekkel” azonosítottak. Ez mind része volt

40 lásd az esszéket Sugar, Peter és Lederer, Ivo (szerk.): *Nationalism in Eastern Europe*. Seattle: University of Washington Press, 1969. kötetben; általánosabb elemzést ad Smith, *The Ethnic Origins...* 129–52.

41 Fontos, hogy a nemzetnevelő értelmiségieket megkülönböztessük a szélesebb értelmiségi-diplomás rétegtől; erre vonatkozóan lásd Gouldner, Alvin: *The Rise of Intellectuals and the Future of the New Class*. London: Macmillan, 1979. és Smith, *The Ethnic Revival...*, 87–107; Haim, Sylvia (szerk.): *Arab Nationalism. An Anthology*. Berkeley: University of California Press, 1962; Smith, *Theories of Nationalism...* 230–56.

annak a folyamatnak, amely során kialakult a jogilag egyenlő tagokból, vagyis „állampolgárokból” – akik a legitimitás és az államhatalom forrásává váltak – álló egységes és lehetőleg autark közösség. Ehhez azonban a népnek meg kellett tisztulnia az évszázadok során ráakódott hordaléktól – a letargiától, a megosztottságtól, az idegen elemektől, a tudatlanságtól stb. –, és emancipálnia kellett önmagát. Ez volt a nemzetébresztő értelmiségek elsődleges célja. A démotikus etnikum állampolgári nemzetté válását tehát számos, egymással összefüggő folyamat és fejlemény kíséri. Ezek a következők:

1. A periférikus, alávetett alkalmazkodással és passzivitással járó kisebbségi lét átalakulása aktív, határozott és átpolitizálódott, egységes politikát követő közösséggé;

2. A közösség „hazájaként” általánosan elfogadott, kompakt, egyértelműen körülhatárolt terület kialakulása;

3. A körülhatárolt területen élő közösség tagjainak gazdasági egységesülése, a saját források feletti ellenőrzés megszerzése; a gazdasági autarkia irányába tett lépések a versengő nemzetek világában;

4. Az etnikai csoport tagjainak jogi értelemben történő állampolgárokká válása a politikai célok érdekében történő mobilizáció révén, illetve azáltal, hogy közös polgári, szociális és politikai jogokkal ruházzák fel őket, illetve ilyen kötelezettségeket rónak ki rájuk;

5. Politikai és erkölcsi szempontból a nép középpontba állítása és a tömegek új szerepének ünneplése a nemzeti értékeknek, mítoszoknak és emlékeknek a tömegek általi újbóli elsajátíttatása révén.

A hagyományos elitek ellenállása a fenti folyamatokkal szemben várható volt; különösen igaz ez a szakrális szövegek őrzőire, akik oly sokáig meghatározták a démotikus etnikumot. Ez azt jelentette, hogy az értelmiségieknek hatástalanítaniuk kellett a korábbi meghatározásokat, mégpedig azáltal, hogy új elképzeléseiket az ősi jelképek és formák segítségével jelenítették meg. Ezek semmi esetre sem csak egyszerű manipulációk voltak (noha ilyen is előfordult, példaként a bengáli Kálíkultusz Tilak általi felhasználását említhetnénk); ugyanakkor nem szükséges, hogy leleplezzük itt az etnikai múlt amúgy is nyilvánvalóan szelektív olvasatait. Ugyanakkor ennek a szelekciónak szigorú feltételei vannak, melyeket a vertikális etnikai közösségek már meglévő mítoszai, jelképei, szokásai és emlékei határoznak meg. Így is elegendő választási lehetőség marad a jelképeket, mítoszokat és a történelemértelmezést illetően. Vajon van-e valamilyen szabályszerűség a nemzetnevelő értelmiségek szelektív olvasatait tekintve?⁴²

Úgy vélem, két fő módja volt annak, ahogyan a nemzetnevelő értelmiségek erkölcsi és politikai céljaik megvalósításának érdekében hatni tudtak a közösségre. Mindkettőnek a nép nyelvét és szimbólumvilágát kellett felhasználnia, abban az értelemben, hogy minden újdonságnak visszhangra kellett találnia a nép történelmi

42 A „manipuláció” és a „tömeges etnikai válasz” különböző olvasataira vonatkozóan a muzulmán Indiában lásd Brass és Robinson esszéit a Taylor, David és Yapp, Malcolm (szerk.): *Political Identity in South Asia*. Collected Papers on South Asia, Nr. 2. Centre of South Asian Studies, School of Oriental and African Studies, University of London, London: Curzon Press, 1979. kötetben.

hagyományában. Az első a táj, vagy más megfogalmazásban, a, „poétikus terek” felhasználását jelentette. A nemzetnek végül is elsősorban nemzeti területre, hazára van szüksége, és ez nem lehet akárhol. A földrajzi területnek egyúttal történelmi hazának is kell lennie. Hogyan teremtsük meg a „haza” érzését azok számára, akik kisebb helyi közösségekre oszlanak, vagy szétszórta élnek a választott területen kívül? Úgy, hogy poétikus és történelmi jelentéstartalmakkal, vagy még inkább történelmi költészettel ruházzuk fel a választott hazát. A cél a haza beillesztése a nemzet fejlődésének romantikus drámájába. Ennek egyik módja a választott terület természeti jellemzőinek historizálása. Ez természetesen a régebbi etnikai közösségek jellegzetessége, amelyek mítoszaik szerint a magas hegyeken – Ida, Olimposz vagy Meru – lakó istenektől származtak. A haza modern romantikus historiográfiája viszont a tavakat és a hegyeket, a folyókat és a völgyeket változtatta át a népi erények és a kollektív történelem „autentikus” tárházaivá. A Jungfrau például a tisztaság és a természetesség svájci erényeinek jelképévé vált, a Vierwaldstättersee pedig annak a történelmi drámának a nemzeti színpadává, amelyet az *Eidgenossenschaft* 1291-es megalapítása jelentett. Ebben a poétikus történelemben tény és legenda egybeolvad, és létrejön tisztaság és a tisztesség megindító jelképe, valamint a zsarnoksággal való szembeszegülés drámai mítosza. És újra csak, azok az angol és az orosz költemények, amelyekben megéneklük a tájat, a lankás mezőket vagy a hatalmas nyílt tereket és a nyírfákat – ezeket olyan festők és zeneszerzők tettek halhatatlanná, mint Constable és Elgar, vagy Levitan és Borogyin – a közösség és a közösségnek otthont adó hazai táj kapcsolatát ünneplik, poétikus történelemmé alakítva át ezzel a pusztá természetet.⁴³

Nemzet és haza összekapcsolódásának másik módja a történelmi jellegzetességek naturalizálása. A telket, templomokat, kastélyokat és a kör alakú kőépítményeket az etnikai táj saját történelmi poétikával rendelkező természetes összetevőiként kezelik. Stonehenge esete különösen érdekes ebből a szempontból. A sokféleképpen értelmezett építmény a 18. és 19. századi „történelmi megújulás” folyamán olyannyira jelképévé vált Britannia ősi voltának és a brit ősöknek, hogy a brit szcéna „természetes” részeként szinte kitörölhetetlen volt a nemzet etnikai tudatából.⁴⁴ Zimbabwe rejtélyes kőépítményei, melyek mintha természeti környezetükből nőttek volna ki – a hozzáértés ellenére, amellyel az Elliptikus Templomot felépítették – arra utalnak, hogy a modern zimbabwei nemzet milyen mély gyökerekkel rendelkezik a természetes élőhelyén. A modern nemzetnevelő értelmiségi a történelem és a természet ilyen *szoros* kapcsolatának feltételezésével el tudja helyezni a közösséget a térben, és meg tudja mondani „hol is vagyunk valójában.”⁴⁵

43 Kohn, Hans: *Nationalism and Liberty: The Swiss Example*. New York: Macmillan, 1957; Gray, Camilla: *The Russian Experiment in Art, 1863–1922*. London: Thames and Hudson, 1971. 9–64; Crump, Jeremy: The identity of English music: the reception of Elgar, 1880–1920. In Colls, Robert és Dodd, Philip (szerk.): *Englishness, Politics and Culture, 1880–1920*. London: Croom Helm, 1986. 164–90.

44 Chippindale, Christopher: *Stonehenge Complete*. London: Thames and Hudson, 1983. 96–125.

45 Chamberlin, Eric R.: *Preserving the past*. London: J. M. Dent and Sons, 1979. 27–35.

A közösségnek a nemzeti forradalomba történő bevonásának volt egy még hatásosabb módja is. Míg a táj felhasználása meghatározza a közösség hazáját, addig a történelem, vagyis az „aranykor” kultusza irányt ad a közösség sorsának, azáltal, hogy megmondja, kik vagyunk, honnan jöttünk, és miért vagyunk egyediek. A válaszokat a minden nacionalista mitológia alapját jelentő „etnikai eredet-leszármazásmítoszokban” találhatjuk meg. Miután a nacionalista nemzetnevelő értelmiségiek nem tudományos, hanem társadalmi célokat tartanak szem előtt, azaz a nép erkölcsi megtisztulását és politikai mozgósítását, ezért a közös történelmet az alapítás és felszabadítás mítoszainak sorozataként, illetve a hősök kultuszaként adják elő. Együttesen ezek alkotják az aranykor mítoszáét, amelynek a jelen megújulását kell inspirálnia.⁴⁶

A történelem effajta felhasználásának tipikus esete a gael újjászületés víziója az írek kelta, kereszténység előtti aranykoráról, amelyet félig mitikus, félig történelmi korba helyeztek, az 5. századi, Szent Patrik-féle térítést megelőző időkbe. Amikor O'Grady és Lady Gregory újra felfedezték az Ulster mondakört a Cuchulainról szóló legendákkal, rátaláltak a nagy királyok, a *fianna* bandák és a *filid* korporációk aranykorára a vidéki és szabad kelta társadalomban, ami, úgy tűnt, szellemi mintául szolgálhat a modern ír nemzet számára. A korai kelta művészet és irodalom újrafelfedezése megerősíteni látszott az egykor hatalmas közösség képét, amelynek fejlődését a normann, majd később a protestáns, angol invázió megakasztotta. A szabad gael Írország kelta hőseinek kultusza azt emelte ki, ami autentikusan a „miénk” volt, s amit tennünk kell, hogy újra „önmagunk” lehessünk.⁴⁷

Az etnikai rekonstrukció hasonló folyamata zajlott le a 19. századi Finnországban. Itt az 1830-as évektől kezdve, egy, a svéd elittől és a hatalom orosz gyakorlótól elkülönülő vertikális etnikum jelentette a rekonstrukció lehetséges alapját a nacionalista nemzetnevelő értelmiségiek, Lönnrot, Runeberg és Snellman számára. A képzeletükben élő „finnek” és „Finnország” természetesen csupán igen kevés emlékeztetett a korábbi finn társadalomra, különösen annak pogány korszakára a Krisztus utáni első évezred vége felé. Feltehetően ez volt (amennyire a korszakból származó tárgyi leletekből megítélhető) az a korszak, amelyre a Lönnrot által Karéliában összegyűjtött Kalevala később született dalai és versei visszautaltak. Lönnrot és társai historicizmusa az olyan hősök, mint Väinämöinen és Lemminkäinen, aranykorának kultuszával nagyon is valóságos igényt elégített ki, amely arra irányult, hogy visszanyerjék azt, amit a finn történelem és kultúra ősi, ám „elveszett” korszakának gondoltak. Ez a Finnország tóvidékeibe és erdeibe helyezett archaikus aranykor, amelyet Gallen-Kallela festményei, illetve Sibelius szimfonikus költeményei és Kullervo szimfóniája népszerűsítettek, ideális önmeg-

46 Smith, A.D.: National identity and myths of ethnic descent. *Research in Social Movements, Conflict and Change*, Vol. 7, 1984. 95–130.

47 Chadwick, Nora: *The Celts*. Harmondsworth: Penguin, 1970. 134–5, 268–71; Lyons, Francis S.: *Culture and Anarchy in Ireland, 1890–1930*. London: Oxford University Press, 1979. 57–83; Hutchinson, 1987.

határozást és mintát kínált a finn társadalom és kultúra – mint a svéd kulturális és az orosz politikai befolyás ellen küzdő nemzet – rekonstrukciója számára.⁴⁸

Ugyanezek a szabályszerűségek működtek a többi démotikus etnikai alapra épülő rekonstrukció esetében is. Az ókori Görögország kultúrájának és hőseinek, az ősi Izrael régészeti emlékeinek és hősi példáinak, a régi korok türk sztyepei hőseinek és a germánok barbár aranykorának isteneit és hőseit tartalmazó skandináv panteon historicista felélesztése – íme néhány példa azokra a nacionalista próbálkozásokra, hogy újjáteremtsék a modern nemzeteket meghatározó és számukra irányt szabó etnikai múltat.⁴⁹

Közös vonásuk, hogy biztosították az etnikai viszonyok és történelem „térképeit” és a nemzeti törekvések „erkölcsi tartalmát.” A nemzetnevelő értelmiségiek egyrészt megalkották a közösség természetét, leszármazását és a modern világban való szerepét ábrázoló térképeket; másrészt példák révén iránymutatást adtak a kollektív cselekvés számára, továbbá az „igazi” és autentikus nemzeti magatartás mintáit is felkínálták. A gyökereit kereső, a múltba visszanyúló értelmiségi tisztító célzatú, aktivista erkölcsi forradalma volt ez, ami a démotikus etnikai közösségek számára előfeltétele a polgári nemzet létrehozásának.

Az értelmiségiek és más diplomások természetesen a laterális etnikumok átalakulásában is szerepet kaptak. Igaz, csak másodlagosak. Itt a bürokratikus állam és annak inkorporáló tevékenysége jelentette a változás keretét és motorját. Az alávetett démotikus etnikumok számára az állam egyrészt megvalósítandó cél, másrészt kulturális szempontból idegen. Éppen ezért a visszatérő értelmiségiek feladata lesz, hogy a rendelkezésre álló kulturális elemekből nemzeti kereteket és morális példázatot teremtsenek, hogy elősegítsék a polgári nemzet kialakulását és tagjainak a „nemzetépítés” céljaira való mozgósítását. A „történelmi és sorsközösség” létrehozása során a nemzetnevelő értelmiségiek historicizmusa kínál a kialakulóban lévő nemzet számára genealógiát és célt.⁵⁰

A fentiekben a historicista értelmiségnek a démotikus etnikumokból kialakuló és azok köré szerveződő nemzetek létrehozásában játszott szerepére összpontosítottunk. Az ilyen nemzetek alkotják a mai nemzetek és a nemzetek sorai közé aspiráló entitások többségét. A modern körülmények a vertikális etnikumok elterjedésének kedveznek, ezek értelmiségi képviselőit pedig a nemzeti státusra vonatkozó igények megfogalmazására bátorítják; a laterális arisztokratikus etnikumok ugyanakkor eltűnőben vannak, hacsak nem alakulnak polgári nemzetté az inkorporáló bürokratikus állam segítségével. Ez viszont azt jelenti, hogy az értelmiségiek és az

48Boulton Smith, John: *The Kalevala in Finnish Art. Books from Finland*, Nr. 1, 1985. 48–55; Branch, Micahel (szerk.): *Kalevala: The Land of Heroes*. London: The Athelone Press, 1985. XI–XXXIV; Honko, Lauri: *The Kalevala Process. Books from Finland*, Nr. 1, 1985. 16–23.

49Eisenstein-Barzilay, Isaac: National and anti-national trends in the Berlin Haskalah. *Jewish Social Studies*, Nr. 3, 1959. 165–92; Kohn, Hans: *The Mind of Germany*. London: Macmillan, 1965; Campbell és Sherard, 19–49; Kushner, David: *The Rise of Turkish Nationalism*. London: Frank Glass, 1976.

50Gella, Aleksander (szerk.): *The Intelligentsia and the Intellectuals. Theory, Method and Case Study*. Sage Studies in International Sociology, Nr. 5. Beverly Hills: Sage Publications, 1976; Smith, *The Ethnic Origins...*, 174–208.

egyéb diplomások a nyugati világon kívül aránytalanul nagy szerepet kapnak a politikai életben, s gyakran erőteljesen nacionalista szemléletet és politikai irányvonalat képviselnek. Ez még ott is így van, ahol – mint a Szaharától délre fekvő afrikai államokban – az értelmiségiek azon fáradoznak, hogy a nyugati típusú, a versengő etnikumokat betagolódásra kényszerítő bürokratikus állam kiépítésével parancsoljanak megálljt az etnonemzeti követeléseknek és a leszakadási törekvéseknek. Az afrikai példák a nemzetté válás két fő vonalának kombinációjára engednek következtetni. Az egyik egy laterális etnikumból indul ki és a bürokratikus inkorporáción alapszik (különösen, ha van domináns etnikum az adott államban), a másik pedig egy vertikális etnikai csoportból (amely gyakran magszerű), és az etno-nemzeti kultúrát rekonstruálja az olyan nemzetnevelő értelmiségiek tevékenysége révén, mint Senghor és Cheikh Anta Diop.⁵¹ E kombináció sikerességét majd a jövő fogja megmutatni.⁵²

„Kulturális háborúk”

A nemzetté válás két alapvető útjának elkülönítésénél semmit sem mondtunk arról, mely tényezők teszik valószínűbbé, hogy a rivális népelemek egyike vagy másika a nemzet státusára emelkedjen, azon kívül, hogy minden bizonnyal egy már meglévő etnikai magból nőnek ki. Nyilvánvaló, hogy nem minden etnikai maggal rendelkező közösség válik nemzetté, abban az értelemben, ahogyan a kifejezést itt használjuk. Számos etnikai magot ismerünk, amely nem vált nemzetté, gondoljunk csak a koptok, shanok, a szorbok és a frízek esetére. Itt nemcsak arról van szó, hogy nem sikerült elnyerni a függetlenséget és nem sikerült szuverén államot létrehozni, bár ez a későbbiek szempontjából egyértelmű kudarc. Sokkal fontosabb tényező, hogy nem sikerült megteremteni az adott népesség egyesítésére képes kulturális kereteket, s így a hatalmasabb szomszédok beolvasztási törekvéseivel szembe helyezkedő politikai akarat és tevékenység sem alakulhatott ki. Ez az a vonatkozás, amelyben a konfliktusok és a kulturális erőforrások közötti kapcsolat igazán fontos.⁵³

A saját állammal nem rendelkező etnikumok számára, az államok fennmaradását vagy megszűnését eredményező háborúkhoz hasonlóan, a kulturális konfliktus választja ki a potenciális nemzeteket azokból a közösségektől, amelyeknek az a sors jutott, hogy különböző mértékben alkalmazkodva, más nemzeti társadalmak peremvidékén maradjanak. Az etnikai alap erőssége vagy gyengesége itt nyilvánvalóan kulcsfontosságú tényező. Minél „teljesebb” és gazdagabban dokumentált egy népcsoport történelmi kultúrája, annál nagyobb az esélye a politikai elismerés kivívásának és a polgári nemzetté válásnak. Ugyanilyen fontos azonban egy vi-

51Ajayi, Jacob F.A.: The place of African history and culture in the process of nation-building in Africa south of the Sahara. *Journal of Negro Education*, Nr. 3, 1960. 206–13; Geiss, Immanuel: *The PanAfrican Movement*. London: Methuen, 1974.

52Smith, *Theories of Nationalism...*, 122–35.

53Smith, Anthony D.: War and ethnicity: the role of warfare in the formation, self-images and cohesion of ethnic communities. *Ethnic and Racial Studies*, Nr. 4, 1981. 375–97; Brass, Paul (szerk.): *Ethnic Groups and the State*. London: Croom Helm, 1985.

szonylag szekularizálódott értelmiségi réteg kialakulása, amely eléggé „világi” ahhoz, hogy önmaga felszabadítását és a politikai aktivitást a közösség számára vonzóvá tegye. Ehhez viszont a rivális kultúrák ellen folytatott kultúrharcre volt szükség, hasonlóan a német vagy az indiai nacionalistáknak a francia, illetve a brit kultúrák ellen folytatott harcára. Ez ugyanakkor kiváltotta az „apák és fiúk,” azaz a szekuláris értelmiség és a hagyományok őrzői közötti belső konfliktust is, annak érdekében, hogy a démotikus etnikum a nemzetté válás felé haladhasson. Volt, ahol ennek részeként jó érzékkel kölcsönöztek más, lehetőleg távoli kultúráktól, ahogy ezt a japánok tették a Meidzsi restauráció alatt, a belső normákhoz igazítva az átvett elemeket. Ha túl sokat vesznek át, az a hagyományok és az etnikai örökség meggyengülésével járhat. Egyensúlyt kell tehát találni az archaizmus és a szinkretizmus között, ami a kulturális konfliktusok és erőforrások függvénye. Ezek az egyensúlyok és konfliktusok a kommunikáció és a szocializáció eszközeinek ellenőrzését is fontos kérdéssé teszik. A Meidzsi rezsím nemcsak azért adhatta egyértelműt a nagyarányú kölcsönzéshez, mert a sajátos, történelmi japán kultúra olyan biztos alapokon nyugodott, hanem azért is, mert ellenőrzés alatt tartotta a kommunikáció és a szocializáció eszközeit.⁵⁴

Az elutasítás vagy a szelektív asszimiláció eszközeivel folytatott kultúrharckok megvívásának képessége természetesen a rendelkezésre álló saját kulturális erőforrásoktól függ, no meg attól, hogy ezeket az értelmiség milyen mértékben képes politikai célokra felhasználni. Ez az oka annak, hogy a nacionalisták gyakran saját etnikumukon belül és a korábbi önmeghatározások ellen vívják meg a döntő ütközetet. A belső küzdelmek jelentőségét azonban csak akkor érthetjük meg, ha az etnikai mag kultúráját és történelmét komolyan vesszük. Ez visszavezet bennünket az eredeti téziseinkhez.⁵⁵

Következtetések

Bármilyen tényezők játszanak is közre a nemzetté válás sikerében vagy sikertelenségében, (ebben a szerencsének is szerepe van), az alapvető előfeltételek nem változnak.

1. A nemzet, meghatározásunk szerint, modern jelenség, és állampolgári jellemzői is csak a modern korban bontakozhatnak ki teljesen, az uralom, a termelés és a

54 Kosaka, Masaaki: The Meiji era: the forces of rebirth. *Journal of World History*, Nr. 3, 1959. 621–33; Dore, Ronald P.: Latin America and Japan Compared. In Johnson, John J. (szerk.): *Continuity and Change in Latin America*. Stanford University Press, 1964; Mazrui, Ali: African archives and oral tradition. *The Courier*, február, Paris: UNESCO. 1985. 13–15.

55 Ezért terjedt el mostanság, különösen az antropológusok körében, hogy a kultúrának az etnikai azonosulásban betöltött szerepét leértékelik, mellékesnek tekintik. Természetesen a kultúrák változnak, sőt az egyén szintjén kontextuálisan is, s ennek következtében az etnicitás sokszor „helyzetfüggőnek” tűnhet: ám a kollektivitás szintjén és hosszú távon a kulturális formák viszonylag tartósak. Feltéve, hogy kódolva vannak a mítoszokban, jelképekben, hagyományokban, az ember alkotta dolgokban és az ehhez hasonló dolgokban, a következő generációk számára átadható keretet és repertoárt jelentenek, amelyek finoman, gyakran alig észrevehetően befolyásolják egy etnikai csoport, etnikum többségének felfogását és attitűdjeit; lásd még Armstrong és Gellner nézeteinek áttekintését Smith, *National identity and myth of ethnic....* munkájában.

kommunikáció sajátos formáinak a megjelenésével. A modern nemzetek ugyanakkor a premodern korszakokban és kultúrákban gyökereznek. Éppen ezért eredetüket a távoli múltba vezethetjük vissza, mivel etnikai jellemzőik – bár gyakran jelentős rekonstrukción mennek keresztül – gyakran távoli korokból és ősi hagyományokból származnak. A modern nemzetek, ha gyakran közvetetten is, de szorosan kapcsolódnak a régi etnikumokhoz, melyek jellegzetes mitológiát, szimbólumokat és kultúrát, ideértve az ősi hazára vonatkozó elképzeléseket is, biztosítanak a számukra. Aligha találunk modern nemzetet, mely az ilyen jellegű mitológia, jelképek és kultúra nélkül önálló identitásként képes lenne fenntartani önmagát. Ha ezek nem állnak rendelkezésre, akkor meg kell szerezni őket, különben a nemzetet a széthullás veszélye fenyegeti.⁵⁶

2. Amint azt láttuk, a modern korban kialakuló nemzeteket egyszerre kell szemlélünk konstrukcióként és valós folyamatként, mégpedig kettős értelemben. Az elemző számára a „nemzet” hangsúlyozott formában megjelenő elemekből összeálló ideáltípusként jelenik meg, amelyet azonban ugyanúgy le kell bontanunk a kialakulásához vezető folyamatokra, melyekre a konstrukció utal. A nemzet a nacionalisták számára is egy elérendő ideált jelent, és rekonstrukció útján alakul ki, különösen a démotikus etnikumok esetében; itt a nemzetnevelő értelmiségiek víziói rendkívül jelentős szerepet játszanak. E vízióknak azonban határozott gyakorlat formájában kell testet öltetniük a valóságos átalakulási folyamatok közepette, amelyek a tudatos szándékoktól és a nacionalista tevékenységtől részben függetlenül zajlanak; ilyen például a növekvő territorializáció és gazdasági egység, a mobilizálható tömegek megjelenése és a tudományos kommunikáció fejlődése. Ezek az átalakulások a kultúra és politika szféráját is közelebb hozzák egymáshoz, így a kialakuló nemzet egyszerre lesz kulturális és politikai közösség. Nem meglepő, hogy a két szféra találkozásának elősegítése térben és időben a nacionalisták legfőbb célja szerte a világon.⁵⁷

3. A „nemzetnek” nevezett modern kulturális és politikai közösség elemzésének kiindulópontja a különböző típusú premodern etnikai közösségekben található, az arisztokratikus laterális, illetve a démotikus vertikális változatokban. Ezek szolgáltatók az alapot és azt az „etnikai magot,” amelyből a nemzetté válás két fő útvonala kiindul. Azt is megállapíthatjuk továbbá, hogy az etnikai alap különböző típusai nagymértékben meghatározzák a nemzetté válás formáit és mechanizmusait (már amennyiben ez a cél megvalósul). Ezek ugyanis nemcsak az állam szerepét befolyásolják, hanem a nemzetté válás során valószínűsíthetően vezető szerepet játszó társadalmi csoportok – az arisztokrácia, a hivatalnoki kar, a burzsoázia, az alsó pap-ság – differenciálódásához is hozzájárulnak. S ami még fontosabb, a kialakuló nemzeti kultúra formájára és nagyrészt tartalmára is hatással vannak, mivel a nemzetek modern tömegkultúrája, valamint a rájuk jellemző kommunikáció és szocializáció éppen a különböző etnikai típusok leszármazási mítoszaiból, jelképeiből, emlékeiből és értékeiből nyeri jellegzetes identitását és formáját. Ezért sokkal erősebb az etnikai

56 Smith, Anthony D.: State-Making and Nation-Building. In Hail, John A. (szerk.): *States in History*. Basil Blackwell, 1986. 228–263.

57 Gellner, Ernest: *Nations and Nationalism*. Oxford UK & Cambridge USA: Blackwell, 1983. 1–7.

múlthoz kapcsolódó folytonosság a kultúra és a szocializáció területén, mint mondjuk a gyorsan változó tudományban, technológiában és gazdaságban.⁵⁸

4. A laterális etnikumokra épülő nemzetek esetében az állam és a hivatalnokréteg szerepe rendkívül jelentős volt. Az inkorporáló bürokratikus állam egy arisztokratikus etnikum kultúráját közvetíti a társadalom többi rétegének, a vidéknek, a külvárosoknak, felváltva ezzel (vagy saját szolgálatába állítva) az egyházi hatóságokat és a helyi nemeseket. A nyugati társadalmak ezt az utat követték: a felső rétegekből álló etnikai mag körül szerveződő kulturális homogenizáció az adminisztratív inkorporációval párhuzamosan zajlott.

A vertikális etnikumok bázisán kiépülő nemzetek esetében az értelmiségiek által képviselt etnikai historicizmus pótolta a hiányzó (mert kulturálisan idegen) bürokratikus állam kereteit és erejét. Itt sokkal közvetlenebb összecsapásokra került sor a hagyományok őrzőivel. Az értelmiség gyakran generációs konfliktusokkal is összefonódó küzdelmei a közösség kulturális erőforrásaiért, illetve ezeknek geokulturális célok érdekében történő felhasználásáért, vagyis a kulturális erőforrásoknak a rivális geokulturális központok ellen irányuló területi és politikai expanziójáért folytak. Ezért volt szükség a közösség kultúrájának újrameghatározására és újáteremtésére az etnikai történelem nemzeti és állampolgári kisajátítása révén, ami az újrafelfedezett identitás alapján mozgósítja majd az embereket.⁵⁹

5. Végezetül pedig, az effajta konstrukciók által elősegített folytonosság a nemzetek és etnikai múltjuk között, a valódi átalakulások ellenére egy mélyebb, az egyének, a nemzedékek és az osztályok felett álló szükségletet sejtet, az utódokon keresztül megvalósuló kollektív halhatatlanság igényét, ami viszonylagossá teszi és csökkenti a halál értelmetlenségét, az elmúlást kísérő feledésbe merülést. A történelmi és sorsközösség révén az emlékek megőrizhetővé válnak, és a cselekvés megőrzi dicsőséges mivoltukat, mivel az erősen elvilágiasodott korszakokban az egyének csupán azok nemzedékeinek láncolatában, akiket közös történelmi és mintegy rokoni jellegű kötelékek kötnek össze, találhatják meg a halhatatlanság érzését. Ebben az értelemben a nemzetek kialakulása és az etnikai nacionalizmusok megjelenése inkább valamiféle „pótvallás,” semmint valamilyen politikai ideológia intézményesülésének tűnik, s éppen ezért sokkal tartósabb és hatásosabb is, mint gondolnánk.

Be kell ismernünk, hogy végső elemzésben a nemzetek struktúrájában, illetve a nacionalizmus jövőképében és mítoszában maradtak hatalmas erejű és szívósan fennmaradó nem racionális elemek is. Ezek az elemek a számos modern nemzet etnikai szubsztrátumát meghatározó mítoszok, jelképek, emlékek és értékek történelmi gyökereiből erednek. Olyan elemek ezek, amelyekről számosan, köztük társadalomtudósok is, legszívesebben inkább nem vennének tudomást, ezzel azonban

58 Ez lényegesen befolyásolja a nagyon különböző kultúrák társadalmi közötti ipari „konvergenciát.” A különbségek mindenek előtt a különböző társadalmak etnikai örökségében találhatóak, és onnan terjednek át az ideológia és politika szférájára [a probléma korai megfogalmazását lásd Goldthorpe, John: *Social stratification in industrial society*. In Halmos, Paul (szerk.): *The Development of Industrial Societies*. Sociological Review Monograph, Nr. 8, 1964. 97–122.]

59 Hobsbawm, Eric és Ranger, Terence (szerk.): *The Invention of Tradition*. Cambridge University Press, 1983; Lowenthal, David: *The Past is a Foreign Country*. Cambridge University Press, 1985.

saját magukat hozzák nehéz helyzetbe. Bolygónk geopolitikai életet megkeserítő konfliktusok gyakran mélyebben gyökereznek, mint azt az ütköző gazdasági érdekek és politikai számítások alapján gondolnánk. Sok ilyen konfliktus, talán a leginkább elkeseredettek és a leginkább elhúzódóak, éppen ezekből a mélyben gyökerező nem racionális elemekből erednek. Az, hogy ezek a modern korban is fennmaradtak és még intenzívebbé váltak, arra enged következtetni, hogy az etnonacionalizmus jövője hosszú és egyre inkább erőszakkal terhelt lesz, ha nem sikerül megválaszolnunk a nemzetek kialakulásának és a nacionalizmus elterjedésének igazi kérdéseit.

Fordította: Keszei András